



<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 1, No. 65, Spring 2025

Received: 17/07/2024

Accepted: 29/10/2024

## A Textual Criticism on Several Verses from Nizami's Sharaf-nama

**Mohammadreza Zeyghami**

Ph.D. candidate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of literature and Humanities, University of Shiraz, Shiraz, Iran  
zeyghami@outlook.com

**Mohammad Hossein Karami** 

Ph.D., Department of Persian Language and Literature, Faculty of literature and Humanities, University of Shiraz, Shiraz, Iran  
mohamadhkarami@gmail.com

### Abstract

This article examined 10 verses from Nizami Ganjavi's Sharaf-nama as they appeared in various printed editions. The selected verses were those where the readings or placements seemed "unacceptable" or misplaced in both Vahid Dastgerdi's edition and the Baku edition. In addition to these two versions, this critical review also referenced 3 more recent editions by Behruz Servatian, Barat Zanjani, and Samiyeh Basir Mozhdehi, as well as the oldest manuscripts that served as their sources, dating back to or attributed to the second half of the 8<sup>th</sup> century AH. Whenever possible, these manuscripts were consulted through their original images. For each case, the reading in Dastgerdi's edition was presented first followed by a comparison with variant readings and then an acceptable reading was proposed based on the context and supporting evidence. Notably, six of the ten cases had not been accurately represented in any of the three more recent editions. These newer editions had largely adhered to the older ones and had relied less than anticipated on the manuscripts that informed their creation.

**Keywords:** Textual Criticism, Manuscripts, *Iskandar-nama*, *Sharaf-nama*, Nizami.

### Introduction

There are 5 editions of Nizami's Sharaf-nama available. Among these, Vahid Dastgerdi's edition is the most widely used, while Alizadeh & Bertels' edition, known as the Baku edition, is considered more textually reliable. The editions by Behruz Servatian, Barat Zanjani, and Samieh Basir-Mozhdehi also present notable differences in their sources and should not be overlooked by researchers. In this article, we examined 10 instances that appeared "unacceptable" or "tampered with" in both Dastgerdi's and the Baku editions. Of these, nine involved errors in the recording of the verses, while one pertained to an incorrect placement of a verse. We analyzed these cases across the three later editions—Servatian, Zanjani, and Basir-Mozhdehi—as well as the manuscripts they utilized, critiquing the recordings from all five editions. Finally, we proposed the recordings that we found acceptable based on our analysis.

### Materials & Methods

\*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).



[10.22108/rpil.2024.140694.2333](https://doi.org/10.22108/rpil.2024.140694.2333)

In this study, we extracted the differences in the recordings from the five aforementioned editions and their sources. The oldest manuscripts used in the existing editions of Sharaf-nama consisted of 8 copies attributed to or belonging to the second half of the 8<sup>th</sup> century. For brevity, each manuscript was named after the location where it was held. The eight copies were as follows:

**1. Tabriz:** A manuscript from the National (Central) Library of Tabriz cataloged as No. 1200 (previously 40) and dated 754 AH.

**2. Paris 1:** A manuscript from the National Library of Paris identified as Suppl. Persan 1817 dated 763 AH.

**3. Oxford:** A two-volume manuscript from the Bodleian Library of Oxford cataloged as Ouseley 274 and 275 and dated 766-767 AH.

**4. Paris 2:** A manuscript from the National Library of Paris identified as Suppl. Persan 580 and dated 767 AH.

**5. Saint Petersburg:** A manuscript from the Library of Saint Petersburg (formerly Leningrad) cataloged as MsO 354 and dated 777-778 AH.

**6. University 1:** A manuscript from the Central Library of the University of Tehran cataloged as No. 5134 and dated 786-788 AH.

**7. University 2:** A manuscript from the Central Library of the University of Tehran cataloged as No. 5179 with a possibly erroneous date of 718 AH likely from the second half of the 8<sup>th</sup> century.

**8. Encyclopedia:** A copy from the library of the Great Islamic Encyclopedia Center cataloged as No. 1111, known as "Sa'dlu," undated but attributed to the 8<sup>th</sup> century.

Among these copies, four were utilized in the Baku edition (2, 3, 4, and 5), one in Servatian's edition (1), three in Zanjani's edition (2, 6, and 7), and two in Basir-Mozhdehi's edition (7 and 8). The manuscripts used by Dastgerdi remained unknown; however, based on the printed text, it appeared he had likely had access to some of these copies.

### Research Findings

This study closely examined 10 verses from Nizami Ganjavi's Sharaf-nama, focusing on discrepancies identified in various printed editions. The verses were selected based on their perceived "unacceptable" readings or placements in both Vahid Dastgerdi's and the Baku editions. The analysis revealed the following key findings:

**1. Correct Recordings Identified:** Among the ten verses, the Baku edition successfully identified the correct recording in 8 instances. Notably, five of these correct cases were found in its primary source, Paris 1, although the Baku edition did not utilize this source consistently.

**2. Servatian's Edition:** Behruz Servatian's edition relied on the Tabriz manuscript and the footnotes of the Baku edition. He presented two cases that matched our identified "correct" readings, both of which were located in the Tabriz manuscript.

**3. Zanjani's Findings:** Barat Zanjani identified the correct forms in 7 cases using the manuscripts Paris 1, University 2, and University 1. Of the four cases deemed "correct" in University 2, two had been altered by previous readers. Zanjani accurately recorded two cases; however, one of his selections did not align with the older copies.

**4. Basir-Mozhdehi's Approach:** Samiyeh Basir-Mozhdehi used the Baku edition but did not pay attention to its footnotes. From the two copies she referenced—University 2 and the Encyclopedia—she recorded 6 instances as "acceptable," correctly transcribing one case from the Encyclopedia.

**5. General Observations:** Overall, it appeared that the textual critics in these ten cases overlooked their primary sources more than necessary and were influenced by Dastgerdi's and the Baku editions. The findings suggested that had the critics transcribed the forms from their main sources instead of relying on prior editions, they would have achieved a higher accuracy in their recordings.

**6. Transcription vs. Correction:** In ambiguous cases, transcription—if based on a well-chosen source—proved to be more reliable than presenting "corrected" recordings. In such situations, annotating the transcription with a question mark (?) or noting the verse ambiguity could enhance clarity.

This analysis highlighted the complexities involved in textual criticism and underscored the importance of thorough scrutiny of source materials in the study of classical literature.

### Discussion of Results & Conclusion

It was noted that Dastgerdi did not disclose his sources. However, among the ten verses examined in this article, the Baku edition successfully identified the correct recordings in 8 instances. Coincidentally, five of these cases were found in its primary source, Paris 1, yet the Baku edition did not follow this source. While not recognizing these correct recordings in a work as extensive as *Sharaf-nama* did not detract from the overall value of this edition, it highlighted certain discrepancies. Without generalizing or judging the entirety of the critics' works, the number of acceptable forms in the three newer editions and their relation to the sources were as follows:

Servatian based his work on the Tabriz manuscript and the footnotes of the Baku edition, resulting in 8 acceptable recordings. Out of 10 cases, he had presented two that aligned with our "correct" findings, both of which were located in his primary source, Tabriz.

Zanjani identified the correct form in 7 cases using Paris 1, University 2, and University 1. Of the four cases we marked as "correct" in his main source, University 2, two had been altered by previous readers of that manuscript. Zanjani recorded two cases accurately; in the first, his selected recording did not match the three older copies, while in the second, he adhered to his original source, University 2.

Basir-Mozhdehi also utilized the Baku edition, but it was evident that she did not consider its footnotes. In the two copies she referenced, University 2 and the Encyclopedia—excluding the two common cases—6 instances were recorded as "acceptable". She had accurately recorded one case that was correct in her original source, the Encyclopedia.

These observations indicated that all textual critics in these ten cases had, to varying degrees, overlooked their primary sources and had been influenced by the editions of Dastgerdi and Baku. This influence was particularly evident in the relationship between Dastgerdi and the Baku edition. Without intending to draw broad conclusions or make sweeping judgments, it could be argued that if each critic had transcribed the forms from their main sources rather than relying on prior editions, they would have achieved greater accuracy in their recordings. In ambiguous cases, transcription—provided the source was well-chosen—tended to be more reliable than presenting "corrected" recordings. In such instances, one could follow transcription with a question mark (?) or note the ambiguity in the annotations.



متن‌شناسی ادب فارسی

سال هفدهم، شماره اول (پیاپی ۶۵)، بهار ۱۴۰۴، ص ۲۲-۱


تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۴/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۸

مقاله پژوهشی

## نقد تصحیح چند بیت از شرف‌نامه در چاپ‌های موجود بر اساس منابع آنها

محمد رضا ضیغمی، دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

zeyghami@outlook.com

محمد حسین کریمی\* ، استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

mohamadhkarami@gmail.com

### چکیده

این مقاله ده بیت از شرف‌نامه نظامی گنجه‌ای را در چاپ‌های موجود از آن بررسی می‌کند. این ابیات از میان مواردی برگزیده شده‌اند که ضبط یا جایگاه آنها هم در متن تصحیح‌شده حسن وحید دستگردی و هم در متن عبدالکریم علی اوغلی علی‌زاده - یوگنی ادواردویچ برتلس (مشهور به چاپ باکو) ناپذیرفتنی یا تصرف‌دیده به نظر می‌رسد. در نقد تصحیح، علاوه بر این دو چاپ یادشده، به سه چاپ جدیدتر بهروز ثروتیان، برات زنجانی و سامیه بصیرمژدهی و قدیمی‌ترین دست‌نویس‌هایی مراجعه شده است که مبنای چاپ‌های موجود بوده‌اند؛ این نسخه‌ها به نیمه دوم سده هشتم هجری تعلق دارد یا منسوب به سده هشتم است. متقدم‌ترینشان در سال ۱۷۵۴ ق کتابت شده و تاریخ آخرین مورد ۷۸۶-۷۸۸ ق است. استفاده از این نسخه‌ها در مقاله پیش رو تا حد مقدور با مراجعه به عکس اصلی آنها بوده است. در بررسی هر مورد ابتدا صورت ضبط‌شده در چاپ وحید دستگردی می‌آید و سپس نسخه‌بدل‌ها با آن سنجیده می‌شود، نگاشت یا نگاشت‌های پذیرفتنی باتوجه به بافت متن و شواهد دیگر پیشنهاد خواهد شد. شش مورد از موارد ده‌گانه در هیچ‌کدام از سه ویراست جدیدتر نیز صورت صحیح خود را نیافته است. چاپ‌های جدیدتر در این موارد تا حد زیادی تابع چاپ‌های قدیمی‌تر بوده‌اند و کمتر از آنچه توقع می‌رود بر دست‌نویس‌های اساس خود تکیه کرده‌اند.

### واژه‌های کلیدی:

تصحیح انتقادی، نسخه خطی، نقد، اسکندرنامه، شرف‌نامه، نظامی گنجه‌ای

\* مسؤول مکاتبات



2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).



[10.22108/rpl.2024.140694.2333](https://doi.org/10.22108/rpl.2024.140694.2333)

## ۱. مقدمه

آثار نظامی گنجه‌ای، پس از درگذشت او تا عصر ما همیشه پرخواننده بوده است و از این‌رو نسخ خطی و چاپ‌های فراوانی از آنها در دست است. *شرف‌نامه* نیز چه به صورت جداگانه، چه همراه با *اقبال‌نامه*، چه با بقیهٔ خمسه بارها به چاپ رسیده است، اما تنها پنج مورد از این چاپ‌ها ویراست‌های پژوهشی مستقلی هستند. در میان آنها تصحیح وحید دستگردی متداول‌تر و تصحیح علی‌زاده - برتلس مشهور به چاپ باکو متن پژوهانه‌تر است. چاپ‌های بهروز ثروتیان و برات زنجانی و سامیه بصیرمژدهی در منابعشان اختلاف‌هایی با دو چاپ پیشین دارند و از این‌رو پژوهنده از آنها نیز بی‌نیاز نیست.

در این مقاله، از میان مواردی که در چاپ دستگردی و نیز در چاپ باکو «ناپذیرفتنی» یا «تصرف‌دیده» به نظر می‌رسد، ده مورد را بررسی خواهیم کرد که در نه مورد اشکال در ضبط بیت و در یک مورد اشکال در محل بیت است. خواهیم دید که سه چاپ بعدی یعنی ثروتیان و زنجانی و بصیرمژدهی آنها را به چه صورت نگاشته‌اند و نگاشت‌های (ضبط‌های) پنج چاپ را در آن ده مورد نقد و نگاشت یا پذیرفتنی را پیشنهاد می‌کنیم. نقد تصحیح با مراجعه به عکس‌های قدیمی‌ترین دست‌نویس‌هایی است که این مصححان در اختیار داشته‌اند؛ از این رهگذر خواهیم دید که مصححان پنج چاپ در این موارد بر چه منابعی تکیه کرده‌اند و متنی که به دست داده‌اند با دست‌نویس‌هایی که استفاده کرده‌اند، چه نسبتی دارد.

## ۲. پیشینه پژوهش

در حال حاضر پنج تصحیح از مجموعه آثار نظامی در دست داریم که دارای *شرف‌نامه*‌اند. نخستین آنها از آن حسن وحید دستگردی است که در سال‌های ۱۳۱۳ تا ۱۳۱۸ منتشر شد. تصحیح او از نظر روش، ادامهٔ چاپ‌های سنتی و پایان‌بخش آنها است. مهم‌ترین کُنشی که مجموعهٔ دستگردی را از چاپ‌های سنتی جدا می‌کند، تلاش او در پیرایش آثار نظامی از شعرهای الحاقی است؛ البته در این زمینه گاه بی‌ضابطه عمل کرده است. او گرچه تصحیح خود را با استفاده از دست‌نویس‌های فراوان - چنان‌که خود نوشته است سی نسخه - پیش می‌برد، اما اعتقادی به ثبت نسخه‌بدل‌های به قول خودش «غلط» نداشت و «تقلید از مستشرقان اروپا» را «امکان‌پذیر» نمی‌دانست (نظامی، ۱۳۱۳، ص. ۱۸۱). متأسفانه او دست‌نویس‌های مرجع خود را هم معرفی نکرده است و نسخه‌بدل‌های اندک‌شمارش کمک چندانی به ما در بازیابی این منابع نمی‌کند.

در سال‌های ۱۹۴۷م تا ۱۹۶۵م (۱۳۲۵ تا ۱۳۴۳ش) فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان، تصحیح «انتقادی» خمسه به جز هفت‌پیکر را منتشر کرد که به چاپ باکو معروف است. عبدالکریم علی‌اوغلی علی‌زاده تهیهٔ متن انتقادی *شرف‌نامه* را به عهده داشته و یوگنی ادواردویچ برتلس به‌عنوان ویراستار مجموعه آن را «تصحیح» کرده است. مصححان این چاپ از ده نسخهٔ خطی و نیز چاپ دستگردی استفاده کرده‌اند. دقت علی‌زاده و برتلس در تدوین یک متن پیراسته و ثبت نسخه‌بدل‌ها در پانوشت که برای متنی چون *شرف‌نامه* بسیار طاقت‌فرسا بوده است، ستایش ما را برمی‌انگیزد و تنها کاستی‌های مهمی که در این چاپ می‌بینیم، یکی چشم‌پوشیدن مصححان از ثبت اختلافات گویشی دست‌نویس‌ها (همچون سپید و سفید) و دیگری ناروش‌مندی در ترجیح نگاشت‌ها و به‌عبارت‌دیگر کار التقاطی در موارد نالازم است.

بهر روز ثروتیان منظومه‌های نظامی را در سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۷۹ تصحیح و منتشر کرد. کار او اساساً از روی مجموعه چاپ باکو و هفت‌پیکر ریتز - ریپکا تدوین شده است. مصحح خود به دست‌نویس‌های مبنای این چاپ‌ها دسترسی نداشته است، بلکه آنچه را در متن و نسخه‌بدل‌های منابع چاپی بوده است، سنجدیده و گاه‌گاه متن آن را به حاشیه برده یا حاشیه را به متن آورده است. البته او در مجموعه خود، از دو نسخه کتابخانه ملی (مرکزی) تبریز، یکی بی‌تاریخ «با شماره ردیف ۴۰۵ و شماره دفتر ۳۵۸۸» (نظامی، ۱۳۸۹، ص. ۲۹) و دیگری به شماره ۴۰، مورخ ۷۵۴ق<sup>۱</sup> نیز استفاده کرده است. ویراست ثروتیان از شرفنامه مبتنی بر نسخه شماره ۴۰ کتابخانه تبریز و متن و حواشی چاپ باکو است.

برات زنجانی در سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۱ منظومه‌های خمسه و دیوان نظامی گنجوی را تصحیح و منتشر کرده است. در هر منظومه بخشی به شرح ابیات ویژگی یافته است و بخشی به کشف‌الایات. نسخه‌های مرجع این مجموعه در منظومه‌های مختلف نظامی اندکی متفاوت است. زنجانی در تصحیح شرفنامه به گفته خود از چند دست‌نویس و چاپ دستگردد استفاده کرده است. در چاپ زنجانی روش مشخصی در انتخاب نگاهت‌ها بر یکدیگر دیده نمی‌شود و نسخه‌بدل‌ها ناقص ثبت شده است.

سامیه بصیرمژدهی کل خمسه نظامی را در یک جلد، در سال ۱۳۸۳ به چاپ رسانیده است و کار او را بهاءالدین خرمشاهی بازنگری کرده است. در این چاپ دست‌نویس بی‌تاریخ مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی مشهور به «نسخه سعدلو»<sup>۲</sup> اساس قرار گرفته و از دست‌نویس دانشگاه تهران با شماره ۵۱۷۹ و دو چاپ دستگردد و باکو هم استفاده شده است.

### ۳. روش پژوهش

در این پژوهش اختلاف نگاهت‌ها از پنج چاپ یادشده و نسخ خطی منبع آنها استخراج شده است. قدیمی‌ترین دست‌نویس‌های استفاده‌شده در چاپ‌های موجود از شرفنامه، هشت دست‌نویس کتابت‌شده در نیمه دوم قرن هشتم یا منسوب به قرن هشتم است. برای اختصار هرکدام از این نسخ را با نامی خوانده‌ایم که برگرفته از جایی است که در آن نگهداری می‌شوند. هشت دست‌نویس از این قرار است:

۱. «تبریز»: دست‌نویس کتابخانه ملی (مرکزی) تبریز با شماره ۱۲۰۰ و شماره سابق ۴۰، مورخ ۷۵۴ق؛
۲. «پاریس ۱»: دست‌نویس کتابخانه ملی پاریس با نشانی Suppl. Persan 1817، مورخ ۷۶۳ق؛
۳. «آکسفورد»: دست‌نویس دوجلدی کتابخانه بودلیان آکسفورد با نشانی Ouseley 274, 275، مورخ ۷۶۶-۷۶۷ق؛
۴. «پاریس ۲»: دست‌نویس کتابخانه ملی پاریس با نشانی Suppl. Persan 580، مورخ ۷۶۷ق؛
۵. «سن پترزبورگ»: دست‌نویس کتابخانه دانشگاه دولتی سن پترزبورگ (لنینگراد) با نشانی MsO 354، مورخ ۷۷۷-۷۷۸ق؛
۶. «دانشگاه ۱»: دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با شماره ۵۱۳۴، مورخ ۷۸۶-۷۸۸ق؛
۷. «دانشگاه ۲»: دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، با شماره ۵۱۷۹، با تاریخ جعلی ۷۱۸ق، احتمالاً از نیمه دوم قرن هشتم؛<sup>۳</sup>

۸ «دایرةالمعارف»: نسخه کتابخانه مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی با شماره ۱۱۱۱، مشهور به «نسخه سعدلو»، بی تاریخ، منسوب به قرن هشتم. از نسخ بالا، چهارتا در چاپ باکو استفاده شده است (موارد ۲، ۳، ۴، ۵)؛ یکی در چاپ ثروتیان (مورد ۱)، سه‌تا در چاپ زنجانی (موارد ۲، ۶، ۷) و دوتا در چاپ بصیرمژدهی (موارد ۷، ۸). ما از نسخه‌های مورد استفاده دستگردی آگاهی نداریم، ولی باتوجه به متن چاپ شده به نظر می‌رسد او به بعضی از این دست‌نویس‌ها دسترسی داشته است.

درباره هم‌تباری متن دست‌نویس‌های بالا در بخش شرف‌نامه، آن‌طور که نتیجه مقایسه‌های ما از جای‌جای متن است، سه نسخه «تبریز» و «پاریس ۲» و «سن‌پترزبورگ» در یک گروه، و دو نسخه «پاریس ۱» و «دایرةالمعارف» در یک گروه دیگر قرار می‌گیرند؛ باین‌حال ما فعلاً فراتر از هم‌تباری نتیجه‌ای نگرفته‌ایم و شاهدی نیافته‌ایم بر اینکه یکی از دست‌نویس‌های متأخرتر این دو گروه مستقیماً از روی نسخه قدیمی‌تر آن گروه نوشته شده باشند.

ما در این پژوهش از تصویر نسخه‌های «تبریز»، «پاریس ۱»، «پاریس ۲»، «دانشگاه ۱»، «دانشگاه ۲» و نسخه‌برگردان «دایرةالمعارف» استفاده کرده‌ایم؛ اما تصویری از نسخه‌های «آکسفورد» و «سن‌پترزبورگ» در اختیار نداشته‌ایم و آنچه از این دو می‌آوریم، تنها نقل از متن و حاشیه چاپ باکو است.

ما چاپ‌های دستگردی و باکو را مبنا قرار داده‌ایم، ده مورد از مواردی را می‌خوانیم که هر دو به صورتی نگاشته‌اند که اصیل به نظر نمی‌رسد. صورت این موارد در سه چاپ جدیدتر و هر هشت دست‌نویس یادشده نیز آورده شده است. برای رعایت یک نظم ابتدا صورت اشعار را با مشخص کردن موضع اختلاف از چاپ دستگردی نقل می‌کنیم و سپس با دیگر چاپ‌ها و نسخه‌ها می‌سنجیم. براساس بافت متن و شواهد دیگر، تصحیح این موارد را نقد و نگاشت یا نگاشت‌های «پذیرفتنی» را پیشنهاد می‌کنیم.

#### ۴. بحث اصلی

۴. ۱. در بخشی از مقدمه کتاب که گوینده پیامبر اسلام را ستایش می‌کند، چنین می‌خوانیم:

اگر شحنه‌ای تیغ بر سر بر برد  
 سر تیغ او تاج و افسر بر برد  
 به سر بردن خصم چون پی فشرد  
 به سر برد تیغی که بر سر نبرد  
 (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶)

دیگر چاپ‌ها نیز به همین شکل آورده‌اند (نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۱۴؛ ۱۳۹۳، ص. ۷۳؛ ۱۳۸۰، ص. ۲۸؛ ۱۳۹۹، ص. ۷۱۸).

وحید دستگردی دو بیت را چنین معنی کرده است که «هر شحنه و نگهبان و پادشاهی تیغ را باید بالای سر خود ببرد و فرود بیاورد تا تاج و افسر خصم را ببرد؛ ولی پیغمبر ما برخلاف همه وقتی خواست سر خصم را از میان ببرد، تیغ بالای سر خود نبرده، سر خصم را از تن برمی‌دارد؛ چون پیغمبر هیچ‌وقت در جنگ شمشیر بر دست نگرفت و کسی را نکشت؛ زیرا رحمت صرف با غضب سازگار نیست» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶). ثروتیان

نیز در شرح بیت نوشته است «شمشیری را بالای سر برد و فرمان حمله داد که آن تیغ را بر سر کسی نبرد و کسی را نکشت» (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۴۶۸). زنجانی بیت را شرح نکرده است.

از نسخه‌های بررسی شده در بیت نخست، به جای ردیف برد، بود نگاشته‌اند؛ همچون «تبریز» (۱۵۳)، «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۱۴)، «پاریس ۲» (۲۱۱)،<sup>۴</sup> «سن پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۱۴)، «دانشگاه ۱» (۱۰۳)،<sup>۵</sup> «دانشگاه ۲» (۳). با این تفاوت که «تبریز» و «دانشگاه ۱» جای افسر بود و «آکسفورد» تاج افسر بود آورده‌اند. تنها دو نسخه هم‌گروه «پاریس ۱» (۱۳۵) و «دائرةالمعارف (۷۵۳)»<sup>۶</sup> به جای بود، برد دارد و این پنج چاپ همان را بر نگاشت دیگر منابع خود ترجیح داده‌اند.

می‌دانیم که توضیح وحید تنها یک توجیه است و آنچه درباره شمشیر به دست نگرفتن پیامبر می‌گوید، ظاهراً منبعی ندارد. اتفاقاً در هفت‌پیکر می‌خوانیم «تیغ از این سو به قهر خون‌ریزی / رفیق از آن سو به مرهم‌آمیزی» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۷) و مضمون بیت بحث‌شده نیز، از قبیل همین مضمون است با اشاره‌ای تاریخی.

پرداختن به آیات و روایات و سیره پیامبر و تاریخ اسلام در شعر نظامی فراوان است. جست‌وجویی در سیره می‌تواند نشان دهد که در این دو بیت گوینده نه از تاج‌بری پیامبر، بلکه از تاج‌بخشی او سخن می‌گوید؛ این بیت‌ها اشاره دارد به تیغی که پیامبر برای «بردن» سر شخصی به نام دعثور بن حارث بالا برد، ولی فرود نیاورد و این‌گونه او را مسلمان کرد. در ماجرای «غزوه غطفان در ذی امر» روایت کرده‌اند:

«رسول خدا در ذی‌امر فرود آمد و لشکرگاه ساخت. باران شدیدی باریدن گرفت. پیامبر<sup>(ص)</sup> هم که برای قضای حاجت رفته بود، گرفتار باران شده و خیس شد. حضرت که نهر ذی‌امر را میان خود و اصحاب فاصله قرار داده بود، جامه‌های خود را کند و فشرد و برای اینکه خشک شود، بر درختی افکند و خود زیر آن درخت دراز کشید، اعراب که متوجه همه کارهای پیامبر<sup>(ص)</sup> بودند، به دعثور که سرور و سالارشان بود، گفتند: اکنون به محمد دسترسی داری چون او از یاران خود جدا شده است؛ به‌طوری‌که اگر از آنها کمک هم بخواهد، تا او را بکشی کمکی به او نخواهد رسید. دعثور شمشیر بسیار تیزی را از میان شمشیرها برگزید و با آن به سوی پیامبر<sup>(ص)</sup> روی آورد و درحالی‌که شمشیر را کشیده بود، بالای سر آن حضرت ایستاد و گفت: ای محمد، اکنون چه کسی تو را از من حفظ می‌کند؟ پیامبر<sup>(ص)</sup> فرمود: خدا. گوید: در این هنگام جبرئیل<sup>(ع)</sup> چنان به سینه دعثور کوفت که شمشیر از دستش افتاد. پیامبر<sup>(ص)</sup> شمشیر را برداشت و بر سر او ایستاد و فرمود: حالا چه کسی تو را از من حفظ می‌کند؟ گفت: هیچ‌کس، و آشهد آن لا اله الا الله و ان محمداً رسول الله و سوگند به خدا، از این پس هرگز جمعی را علیه تو گرد نمی‌آورم. پیامبر<sup>(ص)</sup> شمشیرش را پس دادند. دعثور به راه افتاد و برگشت و گفت: به خدا قسم، تو از من بهتری. پیامبر<sup>(ص)</sup> فرمود: من به آن شمشیر از تو سزاوارترم [...] دعثور شروع به دعوت قوم خود به اسلام کرد» (واقعی، ۱۳۶۹، ص. ۱۴۱-۱۴۲؛ نیز رک: ابوالفتح رازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۸۹/۶).<sup>۷</sup>

از این رو ردیف بود که در بیشتر نسخ بالا آمده درست است. نیز، می‌دانیم که در شیوه خط دست‌نویس‌های کهن معمولاً میانجی‌های بیان حرکت و کسره اضافه (همچون خانه‌ی) و یای نکره پس از های بیان حرکت (همچون خانه‌ای) را به یک شکل (همچون خانه) می‌نوشته‌اند و تمایز این دو به عهده خواننده است؛ اما در اینجا، شحنة را معادل «شحنه‌ی» و «شحنه‌ای» هردو می‌توان فهمید.



«اگر شحنه‌ی (یا شحنه‌ای) تیغ‌برسر بود / سر تیغ او تاج و افسر بود» است؛ یعنی اگر پیامبر چون شحنه‌ای تیغ بالای سر برده و آماده فرودآوردن باشد، این تیغ تاج و افسر می‌بخشد و قربانی خود را نه تنها نجات، بلکه سروری می‌دهد.

۲.۴. در بخش دیگری از مقدمه کتاب، گوینده از گوشه‌نشینی خود سخن می‌گوید و از این گوشه‌نشینی

تعبیر عجیبی می‌کند:

در این مندل خاکی از بیم خون	نیارم سر آوردن از خط برون
بدین حال و مندل کسی چون بود	که زندانی مندل خون بود
در خلوق را گُل برانداوده‌ام	در این در بدین دولت آسوده‌ام

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۶)

مصرع نخست بیت دوم را باکو بین حال مندل کسی چون بود (نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۳۶) نوشته است. در چاپ زنجانی بین حال منزل کشی چون بود (نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۳۸) و در چاپ بصیرمژده‌ی بدین حال مندل کسی چون بود است (نظامی، ۱۳۹۹، ص. ۷۲۹). ثروتیان آن را بین حال مندل کشی چون بود نگاشته است (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۹۱).

وحید دستگردی این بیت را معنی نکرده است. زنجانی در شرح بیت نوشته است: «منزل خاکی: کنایه از زمین، جهان. خون: کنایه از جنگ و خون‌ریزی. ظاهراً در زمان سرودن این مثنوی در گنجه و محیط آن جنگ و خون‌ریزی بوده است» (نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۲۷۸).

«پاریس ۱» (۱۳۷ب) بین حال منزل<sup>۸</sup> کشی چون بود، «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۳۶) و «دانشگاه ۱» (۱۱۰۶آ) و «دانشگاه ۲» (۱۷) و دایرةالمعارف (۷۶۵) بین حال منزل کسی چون بود، «پاریس ۲» (۲۱۵آ) و «سن‌پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۳۶) بین حال مندل کسی چون بود آورده‌اند؛ ولی در خط «پاریس ۲» در این مصرع مندل بدون نقطه آمده و در مصرع دوم به وضوح مبدل نوشته شده است. باکو در حاشیه، ذکر این را از قلم انداخته است. «تبریز» (۵۶آ) بین حال مندل کشی چون بود نگاشته که نگاهت درست است و ثروتیان هم به درستی از آن نقل کرده است؛ البته «تبریز» مصرع دوم را به صورتی که زندانی مندل و خون بود آورده است.

مندل دایره‌ای است که افسونگر - یا به تعبیر نظامی «مندل‌کش» - به گرد خود می‌کشد و در آن با خواندن اوراد و برگزاری آیین‌هایی با موجودات فراطبیعی ارتباط می‌گیرد (رک: لغت‌نامه، ذیل مندل). واژه مندل اصلاً هندی است و با سنسکریت mandala- به معنی دایره ارتباط دارد (رک: حسن دوست، ۱۳۹۵، ص. ۲۶۴۶). این واژه در لغت فرس معنی شده و بیتی از رودکی برایش شاهد آمده است: «ندید تنبل اوی و بدیده مندل اوی / دگر نماید و دیگر بود به سان سراب» (اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۳۲۲).

ظاهراً عقیده بر این بوده است که اگر افسونگر در حین ارتباط‌گیری پای از مندل بیرون بگذارد، کشته خواهد شد؛<sup>۹</sup> چنان‌که در عجایب‌المخلوقات طوسی می‌خوانیم: «گویند عضدالدوله به آخر در مندل نشسته بود. پای وی از مندل بیرون بود. دیو وی را بزد و از آن تلف شد» (طوسی، ۱۳۸۲، ص. ۴۸۶)؛<sup>۱۰</sup> به همین سبب است که نظامی آن را به «مندل خون» تعبیر می‌کند. در اقبال‌نامه نیز می‌گوید:

برون ز آسمان و زمین برمتاز  
 فلک بر تو زان هفت مندل کشید  
 از این مندل خون نشاید گذشت  
 که بیرون ز مندل نشاید دوید  
 که چرخ ایستاده‌ست با تیغ و طشت  
 که نایی به سررشته‌ی خویش باز  
 (نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۲)

«مندل‌کش» در لیلی و مجنون نیز به کار رفته که در آنجا هم تنها ثروتیان صورت درست را نگاشته است.  
 پیرامن هر چه آن پدید است  
 وان خط ز اوج برگذشته  
 کاندیشه چو سر به خط رساند  
 مندل‌کش خون خطی کشیده است  
 عطفی است به میل بازگشته  
 جز باز پس آمدن نداند  
 بر کار نخست بازگردد  
 پرگار چو طوف‌ساز گردد  
 (نظامی، ۱۳۸۹ الف، ص. ۳۹) ۱۱

بهر روز ثروتیان ضمن معنی کردن ابیات شرف‌نامه، مندل خاکی را «خط و دایره خاکی کنایه از کره خاکی... مجازاً به معنی خلوت‌خانه...» (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۴۸۲) و مندل‌کش را «آن کسی که خط و دایره مندل به دور خود کشیده است» (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۴۸۲) و مندل خون را «دایره و خط خونین، کنایه از رگ‌ها و تن انسان... و ایهاماً کسی که در دایره جنگ و خون‌ریزی» (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۴۸۲) باشد، تفسیر می‌کند.

صورت درست بیت «ببین حال مندل‌کشی چون بود / که زندانی مندل خون بود» است که یعنی ببین حال افسونگر مندل‌کشی که در مندل خون جای گزیده و زندانی شده، چگونه است و در ادامه می‌گوید که من نیز در این دایره و مندل خونین را بر خود گل گرفته و به عزلت‌نشینی قناعت کرده‌ام و در دولت عزلت به سر می‌برم.  
 ۳. ۴. گوینده در بحث برتری ادبیات عراق به مناطق دیگر، تمثیلی چنین می‌آورد:

خم نقره خواهی و زرینه طشت  
 ز ری تا دهستان و خوارزم و جند  
 بخاری و خزری و گیلی و کرد  
 ز خاک عراقت نباید گذشت  
 نوندی نبینی به جز لور کند  
 به نان‌پاره هر چار هستند خرد  
 (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۵۲-۵۳)

مصراع دوم بیت دوم را باکو و ثروتیان و بصیرمژده‌ی هم به صورت بالا نگاشته‌اند (نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۱؛ ۱۳۹۳، ص. ۹۵؛ ۱۳۹۹، ص. ۷۳۲)، ولی زنجانی نوندی نبینی به جز کور کند آورده است (نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۴۰).  
 وحید دستگردی در حاشیه این بیت می‌نویسد: «نوند: مردم تیزفهم. لورکند: کنده‌هایی که از سیلاب در اطراف رود پدید آید. مخفف لورا کند است» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۵۳). او همچنین نسخه بدل لوندی نبینی به جز لورکند را می‌دهد و می‌گوید: «در این صورت یعنی دیگی نبینی مگر آکنده به لور. لوند: دیگ است و لور: از آب پنیر گرفته می‌شود» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۵۳) و همین نگاشت و معنی دوم او درست است (نیز رک: نظامی، ۱۳۹۲، ص. ۲۴۴). ثروتیان می‌گوید: «از ری تا خوارزم و دهستان و جند به جز زمین‌های سیلابی و آب‌های گندیده اثری از حیوان و انسان و نبات نمانده است» (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۴۹۱). زنجانی در شرح بیت نوشته است: «کور کند: کوره‌ده، ده کوچک کم‌جمعیت. نوید: بشارت‌دادن به ضیافت، کنایه از فراخی نعمت» (نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۲۸۱).

«تبریز» (۵۶ب)، «آکسفورد»، «سن پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۱) نوندی نبینی بجز لورکند نوشته است. «پاریس ۲» (۲۱۵ب) نوندی نبینی بجز لورکند نوشته است. «دایرةالمعارف» (۷۶۸) لوندی نه نبینی

بجز کورکند آورده است. نگاشت «دانشگاه ۱» (۱۰۶ب) نودی نبینی به جز لورکند نوشته، ولی بعداً نودی به صورت لویدی گردانیده شده است. نگاشت «دانشگاه ۲» (۷ب) نیز نبینی لوندی بجز کور کند است. «پاریس ۱» ابیات مربوط به ترجیح عراق را ندارد و شاید حذف عمدی باشد (۱۳۸ا).

فروزانفر در تعلیقات کلیات شمس در تعریف لورکند می‌نویسد: «آکنده به "لور" که آب پنیر جوشیده به‌قوام آمده است. مجازاً، تملق و مدح» (مولوی، ۱۳۵۵، ص. ۴۲۵). این واژه به همین معنی در فرهنگ بزرگ سخن نیز مدخل شده است (رک: انوری، ۱۳۸۶). نظامی در آثار خود لورکند را یک بار دیگر هم به کار برده است. در مخزن‌الاسرار می‌گوید: «خوانده سخا را قدری ریشخند / خوانده سخن را قدری لورکند» (نظامی، ۱۳۹۱، ص. ۱۷۵) که در اینجا تنها معنای کنایی آن یعنی تملق مدنظر است. نیز یک بار «لور» را به معنی «نوعی پنیر» (رک: دهخدا، ۱۳۷۷؛ حسن دوست، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۴۰) به‌صورت جداگانه آورده است، «نرم و نازک بری چو لور و پنیر / چرب و شیرین تری ز شکر و شیر» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶۱). این نکته را باید افزود که شاهدی در اشعار نظامی یافته نشد که در آن لور مشخصاً به معنی زمین سیلاب‌زده باشد و نتوان آن را پنیر یا مجاز از تملق معنی کرد.

با در نظر گرفتن این توضیحات، به بیت برگردیم. ضبط مصححان یعنی دو نگاشت نوند به معنی اسب، پیک، تیزرو (رک: دهخدا، ۱۳۷۷) و نوید ظاهراً مناسب نیست. واژه‌ای کم‌کاربرد اینجا بوده است که به صورت‌های نوندی و لوندی و نویدی گردانیده شده است. این واژه همان لویدی بوده که در نسخه «دانشگاه ۱» اصلاح شده است و لوندی که در نسخ «دایرةالمعارف» و «دانشگاه ۲» آمده تصحیف آن است، به‌ویژه باتوجه‌به اینکه این کلمه به‌سبب رعایت قاعده ذال معجمه لویذی نوشته می‌شده است. چنان‌که یاد شد، دستگردی هم این نگاشت را در اختیار داشته و مردودش نشمرده است.

«لوید» به معنی دیگ، دیگ سرگشاده، دیگ سنگین (رک: دهخدا، ۱۳۷۷) واژه‌ای بسیار کم‌کاربرد است، اما نظامی آن را دست‌کم چهار بار دیگر به کار برده است؛ در هفت‌پیکر «بینی چون تنور خشت‌پزان / دهنی چون لوید رنگرزان» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶۲)، در شرف‌نامه «دهانش فراخ و سیه چون لوید / کز او چشم بیننده گشتی سپید» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۱) و در اقبال‌نامه «بر آتش نهاده لویدی فراخ / نمک‌سود فربه در او شاخ‌شاخ» (نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۷۶) و «چو یکسان بود رنگ‌ها در لوید / چرا این سیه گشت و آن شد سپید» (نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۹).

نگاشت درست «ز ری تا دهستان و خوارزم و جند / لویدی نبینی به جز لورکند» است؛ بدین ترتیب شاعر در بیت قبل و این بیت می‌گوید که اگر خم نقره یا طشت زر می‌خواهی باید به سراغ عراق بروی و گرنه از ری تا دهستان و خوارزم و جند (یعنی در قسمت‌های شرقی ایران بزرگ) اگر دیگی باشد، تنها آکنده به لور است.

۴. ۴. هنگامی که پیری به نام فریبرز از نژاد زنگه‌ی شاوران، دارا را به صلح با اسکندر پند می‌دهد، دارا

برمی‌آشوبد و در میان گفته‌های خود می‌گوید:

نمایی به من مردی اهل روم؟      ره کوه آتش برآری به موم؟  
به که‌برگ ساکن کنی باد را      هراسانی از بیسد پولساد را

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۵)

بیت دوم را که مورد بحث ماست، باکو و ثروتیان در متن خود نیآورده‌اند (نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۱۴۸؛ ۱۳۹۳، ص. ۱۷۸)، زنجانی مطابق وحید دستگردی ضبط کرده (نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۸۷) و بصیرمژده‌ی به که برد ساکن کنی باد را / هراسانی از بید پولاد را نگاشته است (نظامی، ۱۳۹۹، ص. ۷۸۳).

«پاریس ۱» (۱۴۸) بکه پره ساکن کنی باد را / هراسانی از بند پولاد را نوشته، اما باکو در حواشی خود نگاشت این نسخه را بکه برد ضبط کرده است (نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۱۴۸). دایرةالمعارف (۸۲۷) به صورت به که پره ساکن کنی باد را / هراسانی از باد پولاد را دارد. «تبریز» و «آکسفورد» و «پاریس ۲» و «سن پترزبورگ» و «دانشگاه ۱» و «دانشگاه ۲» این بیت را ندارند.

نگاه به نسخه‌ها مشخص می‌کند که این بیت در یکی یا بعضی از نسخه‌های مادر نبوده است. نگاشت «که برگ» که دستگردی آورده، با آنکه در بیت درست و معنی دار است، ظاهراً تصحیح قیاسی اوست؛ زیرا در هیچ نسخه‌ای از منابع ما و حتی در منابع متأخرتر چاپ باکو نیامده است. بصیرمژده‌ی هم نگاشت نسخه‌ی اساس خود را غلط خوانده است.

«پره» به معنی «برگ خرد» است (دهخدا، ۱۳۷۷) و «پره‌ی کاه» یا «کاه‌پره» یا «که‌پره» برگ خرد کاه و معادل همان «که‌برگ» است؛ چنان‌که خاقانی می‌گوید: «بر نتوانم گرفت پره‌ی کاهی ز ضعف / گرچه به صورت یکی است روی من و کهربا» (به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷) و ظهیر فاریابی می‌گوید: «از بهر جذب خنجر بیجاده‌رنگ توست / در آخر مجره اگر پره‌ی که است» (به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷).

نظامی «پره‌ی گل» را نیز در آثار خود به کار برده است؛ در مخزن الاسرار «پره‌ی گل باد خزانیش برد / آمد پیری و جوانیش برد» (نظامی، ۱۳۹۱، ص. ۹۴)، در خسرو و شیرین «به‌جای پره گل نافه مشک / مرصع لؤلؤ تر با زر خشک» (نظامی، ۱۳۸۴، ص. ۳۸۶) و در اقبال‌نامه «چرا پره سرخ گل ریختی / به خار مغیلان درآویختی؟» (نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۴۲).

نگاشت درست بیت «به که‌پره ساکن کنی باد را / هراسانی از باد (یا بند) پولاد را» است؛ یعنی می‌خواهی جلوی باد را با پره کاهی بگیری؟ می‌خواهی پولاد را از باد (یا بند) بترسانی؟

۵. ۴. اسکندر پس از پیروزی بر دارا و کشته شدن دارا به دست سرهنگان خویش، مجلسی می‌آراید و در آن مجلس آن پیر فریبرزنام را بازمی‌جوید و ملامتش می‌کند که چرا پادشاه ایران را نصیحت نکرده است. در ادامه ماجرا چنین می‌خوانیم:

نیوشنده از گرمی شاه روم	به روغن‌زبانی برافروخت موم
کمانی برآراست از پشت گوز	پی و استخوان گشته هم‌رنگ توز
سلاح سخن بست و ترکش گشاد	ز جعبه کمان تیر آرش گشاد

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۲۹-۲۳۰)

مصرع دوم بیت سوم را چهار چاپ دیگر نیز به همین صورت نگاشته‌اند (نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۱۹۷؛ ۱۳۹۳، ص. ۲۱۴؛ ۱۳۸۰، ص. ۱۰۹؛ ۱۳۹۹، ص. ۸۰۸).

در این مصرع «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۱۹۷)، «پاریس ۲» (۱۲۴۲)، «سن پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۱۹۷)، «تبریز» (۱۷۸) نگاهت **جعبه** را آورده‌اند. نگاهت «دانشگاه ۱» (۱۲۸ب) **چفته** خوانده می‌شود، ولی آشکارا تصرف دیده و شاید آن هم در آغاز **جعبه** بوده است. در «پاریس ۱» (۱۱۵۳) و «دایرةالمعارف» (۸۵۴) این واژه به صورت **حفته** نقاشی شده است؛ «دانشگاه ۲» (۱۲۷) هم **حفته** نوشته بوده که بعداً به صورت **جعبه** گردانیده شده است.

می‌دانیم که تیر را از **جعبه کمان** نمی‌گشایند، بلکه آن را از ترکش یا **جعبه** برمی‌دارند و آن نیز در مصرع اول گفته شده و نیازی به تکرارش نبوده است. تیر گشودن خود معادل تیرانداختن و رهاکردن تیر است و با این مقدمات می‌شود به نتیجه رسید که نگاهت درست می‌باید به جای **جعبه**، **چفته** یا **خفته** باشد که «پاریس ۱» و دایرةالمعارف و «دانشگاه ۲» تأییدش می‌کنند.

**چفته** / **خفته** صفت مفعولی از **چفتن** / **خفتن** به معنی خمیدن است (رک: صادقی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۸-۱۴۰). هر دوی این صورت‌های زبانی ظاهراً هم‌ارز در متون کهن شواهدی دارند و البته دربارهٔ اینکه در کدام متن کدام صورت به کار رفته است، نمی‌توان به چاپ‌ها اکتفا کرد؛ زیرا بعضی از مصححان صورت «**خفته**» را نمی‌شناخته‌اند و در برگزیدن «**چفته**» تردید نکرده‌اند. نظامی آن طور که از شکل‌نویسی و سردرگمی کاتبان برمی‌آید، احتمالاً صورت «**خفته**» را به کار می‌برده است.

این واژه دست‌کم دو بار دیگر در خمسه آمده است. در **هفت‌پیکر**، در «حکایت ماهان»، هنگامی که غفرتی از پیکرگرداندگی خود به صورت واقعی‌اش باز می‌گردد، می‌خوانیم «**چفته‌پشتی** نعوذ بالله کوز / چون کمانی که برکشند به توز» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶۱)؛ در بعضی از دست‌نویس‌های **هفت‌پیکر**<sup>۱۳</sup> به جای **چفته**، **خفته** آمده است و ریتز\_ریپکا و محرم‌آوف همین نگاهت را پذیرفته‌اند (نظامی، ۱۹۳۴، ص. ۲۱۷؛ ۱۹۸۷م، ص. ۴۷۰). مورد دیگر در **شرف‌نامه** است، در وصف سلاح شخص وحشی غول‌پیکری که در ادامه به او باز می‌گردیم:<sup>۱۴</sup> «ز سوزندگی راه بختش گرفت / بدان آهن چفته سختش گرفت» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۶۱) و در این مورد هم بعضی از دست‌نویس‌ها حرف اول را خ و بعضی بدون نقطه نگاشته‌اند.<sup>۱۵</sup> از سوی دیگر، آنچه باعث شده است در بیت ما در دست‌نویس‌ها **جعبه** به راحتی جای نگاهت درست را بگیرد، به نظر می‌رسد همین کاربرد صورت ناآشنا تر بوده باشد.

ترکیب «**چفته‌کمان**» یا «**خفته‌کمان**» - فارغ از اینکه کدام صورت در هریک از این شواهد قابل‌دفاع‌تر است - در زبان شاعران سابقه دارد، چون «قدم چون تیر بود چفته‌کمان کرد / تیر مرا تیر و دی به رنج و تحامل» (ناصر خسرو، ۱۳۵۷، ص. ۳۴۱) و «همیشه تا که مه از قرب نور چشمه‌ی مهر / گهی چو چفته‌کمان گردد و گهی چو سپر...» (مسعود سعد سلمان، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۷) و «خفته‌کمان تراست قبضه ز نصرت / راست خدنگ ترا ظفر پر و پیکان» (سوزنی، ۱۳۳۸، ص. ۲۸۴). در بیت نظامی نیز، مانند بیت ناصرخسرو، این لفظ تعبیری است برای پشت خمیده پیر، مطابق بیت قبلش که می‌گوید «کمانی برآراست از پشت کوز».

«سلاح سخن بست و ترکش گشاد / ز **خفته‌کمان** (یا **چفته‌کمان**) تیر آرش گشاد» یعنی سلاح سخن را آماده ساخت و ترکش کلمات یا مضامین خوب را گشود و از **کمان** خمیده پیری خود گفته‌های راست و اثرگذار آورد.

۶.۴. در پرده‌ای از داستان، اسکندر در لباس پیک به درگاه نوشابه پادشاه برَدَع می‌رود. نوشابه از رفتار این پیک که آداب خدمت را به جا نیاورده است، «کمر بند شمشیر نگشاد باز / به رسم رسولان نبردش نماز» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۸۲) هراسان می‌شود و پس از تأملی در ظاهر او درمی‌یابد که او اسکندر است. در ادامه داستان خواننده می‌فهمد که نوشابه پیش از این، «سوی هر کشوری / فراست‌شناسی و صورت‌گری» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۸۲) فرستاده است «تا ز شاهان اقلیم‌گیر / کند صورت هر کسی بر حریر» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۸۲) و اسکندر را هم از روی تصویری پیش‌داشته شناخته است. در اولین برخورد نوشابه با این پیک گستاخ شناخته‌شده، می‌خوانیم که نوشابه:

ز پی‌روزی هفت چرخ کبود      بسی داد بر شاه عالم درود  
 نپرسید و رخساره پرشرم کرد      نخستین نمودار آزم کرد  
 نکرد از بنه هیچ بر روی پدید      که بر قفل تو هست ما را کلید  
 (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۸۵)

مصرع نخست بیت دوم، در دیگر چاپ‌ها نیز چنین است (نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۲۵۷؛ ۱۳۸۰، ص. ۱۳۵؛ ۱۳۹۹، ص. ۸۳۶-۸۳۵)، به جز ثروتیان که بیوشید و رخساره پرشرم کرد آورده است (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۲۵۵).

به‌جای نپرسید و رخساره، «تبریز» (۱۸۶) بوشد رخسار نگاشته است. «پاریس ۱» (۱۵۸ب) و «دایرةالمعارف» (۸۸۶) نپرسید و رخساره نگاشته‌اند؛ اما در حاشیه باکو نگاشت «پاریس ۱» با کمی بی‌دقتی نپرسید نقل شده است. باکو نگاشت «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۲۵۷) را نیز نپرسید و رخساره خوانده است. «پاریس ۲» (۱۲۵۱) سوسد [باکو بیوشید خوانده است] و رخسار و «سن‌پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۲۵۷) و «دانشگاه ۱» (۱۳۶ب) بیوشید و رخسار آورده‌اند. در نسخه «دانشگاه ۲» (۳۵ب) بیوشید و رخساره خوانده می‌شود، اما ظاهراً در آن دست برده شده و کاتب متن نپرسید و رخساره نوشته بوده است و این نه‌تنها از دورنگی مرکب نوشته تا اندازه‌ای دریافته می‌شود، بلکه گواه دیگرش این است که نگاشت بیوشید در دست‌نویس‌هایی آمده است که به‌جای رخساره، رخسار دارند و نسخه «دانشگاه ۲» از آنها نیست. چنان‌که دیده می‌شود نپرسید در هیچ‌یک از این دست‌نویس‌های قرن هشتمی استفاده‌شده مصححان نیامده است و حتی در دست‌نویس‌های متأخرتر باکو نیست و مصححان آن تنها از چاپ دست‌گردی پیروی کرده‌اند.

می‌دانیم که «پرسیدن» معادل «احوال‌پرسی کردن» و «از سلامت حال کسی آگهی خواستن» (دهخدا، ۱۳۷۷) از واژگان بسیار پر بسامد شاهنامه فردوسی است. این واژه در ادبیات فارسی شواهد فراوان دارد و نظامی نیز آن را به کار برده است؛ از جمله وقتی نوشابه در ادامه همین ماجرا میهمان اسکندر می‌شود، اسکندر او را «نپرسید و بس مهربانی نمود / بدان آمدن شادمانی نمود» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۹۷). در خسرو و شیرین، یک بار که شاپور به فرمان خسرو در پی شیرین می‌رود، می‌خوانیم «ثناها کرد بر روی چو ماهش / نپرسید از غم و تیمار راهش» (نظامی، ۱۳۸۴، ص. ۱۰۵)؛ در «حکایت خیر و شر»، در هفت‌پیکر، وقتی خیر به درمان دختر مصروع پادشاه می‌شتابد، آمده است: «خیر شد خدمتی به‌واجب کرد / شاه پرسید و گفت کای سره‌مرد // چیست نام تو گفت نام خیر / کاخترم داد از سعادت سیر» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۸۶) یا در شرف‌نامه وقتی که دوالی، حاکم ابخاز، برای اولین بار به درگاه اسکندر می‌آید، اسکندر «نپرسیدش اول به آواز نرم / به شیرین‌زبانی دلش کرد گرم // بفرمود تا خازن زودخیز / کند پیل‌بالا بر او گنج‌ریز» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۲۷۴).

به این ترتیب، **نپرسید** وجهی ندارد. صورت درست بیت «نپرسید و رخساره پر شرم کرد / نخستین نمودار آرم کرد» است؛ یعنی احوال او را پرسید و شرم در رخسارش پدیدار شد و از آغاز معاشرت ادب و لطف از خود نشان داد. با این حال، ظاهراً چون راوی بعدش می‌گوید که نوشابه به روی خود نیاورد که اسکندر را شناخته است، مصححان چهار چاپ به این کاربرد آشنا و پربسامد پرسیدن بی‌توجهی کرده، **نپرسید** را برگزیده‌اند. این برگزینش دربارهٔ باکو که معمولاً از «پاریس ۱» نقل می‌کند و بصیرمژدهی که اساسش «دایرةالمعارف» است، عجیب‌تر می‌نماید. بصیرمژدهی **نپرسید** را حتی در حاشیه نیز نقل نکرده است.

نگاشت **پوشید** که ثروتیان برگزیده است، به نظر می‌رسد به دست کاتبانی که **نپرسید** را به معنای سؤال کردن خوانده و مخالف «نکرد از بنه هیچ بر وی پدید» دانسته‌اند، به قرینهٔ **رخساره پر شرم کرد** ساخته شده باشد. نخست باید گفت که در این صحنه نوشابه هیچ دلیلی ندارد و در ادامه هم تأیید نمی‌شود که رخسار خود را پوشانیده باشد؛ پس اگر **پوشید** را بپذیریم آن طور معنا می‌شود که نوشابه اندیشهٔ خود را پوشانید. بیت، با این معنی در خودش «ایجاز مخل» دارد و نیز با آمدن بیت بعد، گفته تکرار می‌شود، درحالی که چیزی مهم ناگفته مانده است. احوال‌پرسی کردن نوشابه از اسکندر در این صحنه کنشی ضروری است که گمان نمی‌رود راوی که جزئیات برخوردار این دو را سروده است، فراموشش کرده باشد.

۴.۷. در صحنه‌ای که خاقان چین پس از آشتی با اسکندر برای او میهمانی‌ای ترتیب می‌دهد و ارمغان‌های خود را به او تقدیم می‌کند، سه ارمغان غریب از دیگر پیشکش‌ها متمایز می‌شود: یک اسب، یک مرغ شکاری، یک کنیز. توصیف اسب چنین آغاز می‌شود:

پس از ساعتی گنج نو باز کرد  
از آن خوب‌تر تحفه‌ای ساز کرد  
خرامنده ختلی کش و دم سیاه  
تگاورتر از باد در صبح‌گاه  
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۱)

مصرع نخست بیت دوم را باکو و بصیرمژدهی نیز به همین صورت آورده‌اند (نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۳۸۶؛ ۱۳۹۹، ص. ۸۹۷)؛ البته بصیرمژدهی دو واژه را یک واژه مرکب گرفته و **ختلی کش** نوشته است. زنجانی **خرامنده ختلی فش و دم سیاه آورده (نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۹۰)** و ثروتیان **خرامنده خنگی فش و دم سیاه ضبط کرده است (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۳۴۷)**.

دستگردی در شرح بیت نوشته است: «یعنی اسب ختلی زیبای دم‌سیاهی پیشکش ساخت از باد صبح‌دم رونده‌تر...» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۱). چنان‌که خواهیم دید **کش** که دستگردی اینجا «زیبا» معنی کرده است، در هیچ‌یک از این دست‌نویس‌های قدیمی وجود ندارد و تصحیف **بش** یا **فش** است.

«پاریس ۲» (۲۷۱ب) **خرامنده حکمی فش دم سیاه** نوشته است؛ «سن‌پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۳۸۶) **خرامنده جلی فش و دم سیاه آورده است که صرف نظر از نقطه نگاشت زنجانی را تأیید می‌کند؛ «دانشگاه ۱» (۱۱۵۲) خرامنده جنگی فش و دلنواز آورده است که قافیه‌اش درست نیست؛ «دانشگاه ۲» (۱۵۱) خرامنده جنگی وش دم سیاه نوشته است و «دایرةالمعارف» (۹۵۶) **خرامنده جنک بس و دم سیاه**. نگاشت**

درست، به صورت **خرامنده خنگی فش و دم سیاه** در نسخه‌های «تبریز» (۱۰۲ب) و «آکسفورد» (به نقل از **نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۳۸۶**) است و ثروتیان از آنها پیروی کرده است. صورت درست دیگر، **خرامنده خنگی دش** [= **بُش**] و **دم سیاه** در «پاریس ۱» (۱۷۰آ) آمده، اما باکو ثبت این نگاشت را در پایین صفحه از قلم انداخته است. توضیح لازم این که **بُش / فُش**،<sup>۱۶</sup> با صورت پهلوی **buš** (**حسن دوست، ۱۳۹۵، ص. ۴۹۰**)، «موی قفای اسب» تعریف شده است (**اسدی طوسی، ۱۴۰۱، ص. ۹۹** [ذیل **بش**]).<sup>۱۷</sup> این واژه در شعر فارسی شواهد فراوان دارد؛ از جمله در **شاهنامه** آمده است: «کشان دُم در پای، با یال و بُش / سیه سُم و کفک افگن و شیرکُش» (**فردوسی، ۱۳۸۸، ص. ۳۸۷**) و **کمال اسماعیل می گوید** «به رنگ آتش و دنبال و بش چو دود سیاه / به شکل لاله و اطراف او چو نور از نار» (**کمال الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۴۰**)؛ باین حال، براساس چاپ‌های موجود ظاهراً این واژه جای دیگری در آثار نظامی به کار نرفته است.

باری، اسبی که خاقان هدیه می‌دهد، در ادامه داستان مرکب اسکندر در جنگش با روسیان است و در ظلمات به خضر سپرده می‌شود و همراه او به جاودانگی می‌رسد. این اسب بارها «**خنگ ختلی**» (از جمله: **نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۴**) به معنی اسب سفید منسوب به **ختل** و «**خنگ ختلی خرام**» (**نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۷۷**) نامیده شده است. چنان‌که محمد قزوینی می‌نویسد:

«**ختلی** منسوب است به **ختلان** و آن نام ولایتی است از ماوراءالنهر نزدیک بدخشان و مابین آن و چغانیان سی فرسنگ است و اسبان خوب از آنجا خیزد و در نسبت بدان **ختلی** گویند و عرب این ولایت را **ختل** گویند، به ضم خاء و فتح تاء مشدده و بعضی توهم کرده‌اند که **ختلان** و **ختل** دو موضع مختلف است و آن توهم باطل است و هر دو نام یک موضع بیش نیست [...]» (**نظامی عروضی، ۱۹۰۹م، ص. ۱۶۶-۱۶۷**).<sup>۱۸</sup>

اما چند بار هم به تنهایی «**خنگ**» نامیده شده است. وقتی اسکندر آن را به خضر می‌سپارد، می‌خوانیم «شتابنده خنگی که در زیر داشت / بدو داد کاو زهره شیر داشت» (**نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۵۰۸**) و وقتی خضر به آن آب می‌دهد: «همان خنگ را شست و سیراب کرد / می ناب در نقره‌ی ناب کرد // نشست از بر خنگ صحرانورد / همی داشت دیده بدان آب خورد» (**نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۵۱۰**).

واژه مشهور «**خنگ**» در دیگر آثار نظامی نیز آمده است؛ از جمله در **مخزن الاسرار** دربار پیامبر و براق او می‌گوید: «داده فراخی نفس تنگ را / نعل زده خنگ شباهنگ را» (**نظامی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳**) و در خسرو و شیرین نشستن برف بر شبدیز چنین آمده است: «به زیر خسرو از برف درمریز / نقاب نقره بسته خنگ شبدیز» (**نظامی، ۱۳۸۴، ص. ۳۴۴**).

بدین ترتیب، در بیت بحث‌شده، هم **خرامنده خنگی فش (فش) و دم سیاه** (نگاشت «تبریز»، «پاریس ۱»، «آکسفورد» و ثروتیان) به معنی «**خنگی خرامنده با یال و دم سیاه**» و هم **خرامنده ختلی فش و دم سیاه** به معنی «**ختلی خرامنده دارای یال و دم سیاه**» (و نیز با خوانش **خرامنده ختلی فش و دم سیاه**<sup>۱۹</sup> به معنی «**ختلی گونه خرامنده و دم سیاه**») (نگاشت «سن پترزبورگ» و زنجانی) می‌توانسته بیاید.

ما صورت اول را اصیل می‌دانیم؛ زیرا **خنگی** یای نکره دارد و به نظر می‌رسد که در آغاز وصف، نهاد باید نکره بیاید، همچنان که راوی وصف مرغ شکاری را با «**شکاری یکی مرغ شوریده سر** / ز خواب شب فتنه



شوریده‌تر» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۲) و وصف کنیز را با «کنیزی سیه‌چشم و پاکیزه‌روی / گل‌اندام و شکرلب و مشک‌بوی» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۳) می‌آغازد. از دیگر سو چون سخن از یال‌و دم‌سیاهی اسب است، کاربرد خنگ در این بیت محتمل‌تر می‌نماید، چنان‌که در *آداب الحرب و الشجاعة* می‌خوانیم: «خنگی نیک سپید بود چون نقره و چشم و فش و دنب و دست و پای و خصیه سیاه بود» (مبارکشاه، ۱۳۴۶، ص. ۱۹۳).

«خرامنده خنگی فش و دم سیاه / تگاورتر از باد در صبح‌گاه» یعنی اسب سفید یال‌و دم‌سیاه خرامنده‌ای، رونده‌تر و تندروتر از باد صبحگاهی...

۸.۴. روسیان به ابخاز و بردع یورش آورده و نوشابه را به اسیری برده‌اند. دوالی، حاکم ابخاز و هم‌پیمان اسکندر از او درخواست است که روسیان را دفع کند. اسکندر با سپاهش به سمت روس در حرکت است. در این مسیر، او از دشت قپچاق می‌گذرد و مدتی آنجا اقامت دارد؛ جایی که زنان بسیار زیبارویش رسم روی‌پوشاندن ندارند. اسکندر می‌ترسد که «محتاجی» این لشکر «جوان» و «عزب‌پیشه» آنجا باعث آشوبی شود. او پوشیده از بزرگان قپچاق می‌خواهد که زنان را به حجاب وادارند؛ اما آنان پس از ابراز فرمان‌برداری از اسکندر می‌گویند: «گر آیین تو روی بر بستن است / در آیین ما چشم در بستن است» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۲۶). اسکندر که اصرار دارد روی زنان قپچاق را بپوشاند، از بلیناس فرزانه چاره‌جویی می‌کند و سرانجام فرزانه طلسمی می‌سازد که گزارش آن چنین آمده است:

جهان‌دیده دانا به نیک‌اختری	درآمد به تدبیر صنعت‌گری
نوآیین عروسی در آن جلوه‌گاه	برآراست از خاره‌سنگی سیاه
بر او چادری از رخام سفید	چو برگ سمن بر سر مشک‌بید
هر آن زن که دیدی در آزم او	شدی روی پوشیده از شرم او
درآورده از شرم چادر به روی	نهان کرده رخسار و پوشیده موی
از آن روز خفچاق رخساره بست	که صورتگر آن نقش بر خاره بست

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۲۷)

ترتیب ابیات در سه چاپ باکو، ثروتیان و زنجان همین است (نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۰۱؛ ۱۳۹۳، ص. ۳۶۰؛ ۱۳۸۰، ص. ۱۹۷-۱۹۸)؛ اما بصیرمژدهی بیت‌های هر آن زن... و درآورده از شرم... را مؤخر و مقدم نگاشته است (نظامی، ۱۳۹۹، ص. ۹۰۵).

ترتیب بیت‌ها در آن چهار چاپ، مطابق است با دست‌نویس‌های «تبریز» (۱۱۰۵)، «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۰۱)، «پاریس ۲» (۲۷۴)، «سن‌پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۰۱)، «دانشگاه ۱» (۱۱۵۴) و ترتیب مژدهی همان است که در دست‌نویس اساسش «دایرة‌المعارف» (۹۶۵) و نسخه «پاریس ۱» (۱۷۱ب) آمده است. «دانشگاه ۲» این بخش از متن را به سبب افتادگی برگ ندارد.

ترتیب ابیات در «پاریس ۱» و «دایرة‌المعارف» و چاپ بصیرمژدهی درست به نظر می‌رسد؛ زیرا مطابق آنها بیت «درآورده از شرم چادر به روی / نهان کرده رخسار و پوشیده موی» دو جمله وصفی است که در ادامه «بر او چادری از رخام سپید / چو برگ سمن بر سر مشک‌بید» می‌آید و حالت طلسم را با آن تأثیرگذاری‌ای که بر

بینندگان می‌گذاشته توصیف می‌کند؛ اما با جایگاهی که در دیگر دست‌نویس‌ها به بیت داده شده است، پیوند درستی با بیت قبلش «هر آن زن که دیدی در آرم او / شدی روی پوشیده از شرم او» برقرار نمی‌کند؛ زیرا در آن صورت جمله‌های وصفی به «هر آن زن» برمی‌گردد و دیگر مرجع متعینی ندارند. ظاهراً سبب جابه‌جایی بیت‌ها این بوده است که کاتبان متوجه ظرافت تجسم‌گری زبانی شاعر در این ابیات نشده‌اند و ترجیح داده‌اند که دو جمله وصفی را در توصیف زنان قیچاقی بخوانند.

۹. ۴. در جریان جنگ اسکندر با روسیان، پهلوانی به نام جودره با دوالی - حاکم ابخاز که در جنگ همراه اسکندر است - درگیر می‌شود. درباره او می‌خوانیم:

گره بر دوال کمر سخت کرد / به جنگ دوالی روان رخت کرد  
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۴۹)

بصیرمژدهی بیت را به همین صورت آورده است (نظامی، ۱۳۹۹، ص. ۹۱۶)؛ مصرع دوم را باکو به صورت به جنگ دوالی روان بخت کرد نوشته است (نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۲۵) و زنجانی به جنگ دوالی روان لخت کرد ضبط کرده (نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۲۰۸) که پذیرفتنی است. ثروتیان گره بر دوال کمر کرد سخت / به جنگ دوالی روان کرد تخت دارد (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۳۸۰).

ثروتیان تخت را «تخت روند، اسب (به قرینه روان‌کردن)» معنی کرده است (نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۷۷۰). دستگردی و زنجانی بیت را شرح نکرده‌اند.

از دست‌نویس‌ها، «تبریز» (۱۰۸آ) گره بر دوال کمر سخت کرد / به جنگ دوالی دوان رخت [رخش هم خوانده می‌شود] کرد آورده است؛ اما بالای رخت، بخت نوشته شده است که شاید به خط کاتب متن باشد. «پاریس ۱» (۱۷۳ب) و «دایرةالمعارف» (۹۷۷) گره بر دوال کمر بست سخت / به جنگ دوالی کمر بست سخت آورده‌اند که قافیه ندارد. «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۲۵) گره بر دوال کمر کرد سخت / به جنگ دوالی روان کرد لخت دارد. «پاریس ۲» و «سن پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۲۵) گره بر دوال کمر سخت کرد / به جنگ دوالی دوان بخت کرد. «دانشگاه ۱» (۱۵۷ب) گره بر دوال کمر سخت کرد / به جنگ دوالی روان لخت کرد. «دانشگاه ۲» در این بخش افتادگی دارد.

لخت به معنی گرز (رک، دهخدا، ۱۳۷۷) را نظامی چندین بار به کار برده است؛ از جمله در هفت پیکر «لخت بر هر سری که سخت کند / چون در طارمش دولخت کند» (نظامی، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۱) و در شرف‌نامه «برنجد سر از دردسره‌ای سخت / نه زان‌سان که از زخم شمشیر و لخت» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۵۱۵) یا «گر او لختی از زر برآرد به دوش / دولختی است زلفین من گرد گوش» (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۸۹) و در اقبال‌نامه «خبر دادم از رستم و لخت او / هم از جام کیخسرو و تخت او» (نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۲۴۴). باتوجه‌به این کاربرد متداول و معنی بیت، ضبط‌های «آکسفورد» و «دانشگاه ۱» و زنجانی درست است.

«گره بر دوال کمر کرد سخت (سخت کرد) / به جنگ دوالی روان کرد لخت (لخت کرد)»، یعنی گره بند کمر خود را محکم کرد و گرز را برای جنگ با پهلوان دوالی به حرکت درآورد.

۴. ۱۰. از سپاه روسیان، وحشی‌ای غول‌پیکر دلاوری‌هایی از خود نشان می‌دهد که سپاه اسکندر را به زانو درمی‌آورد. در مجلسی که اسکندر با اطرافیانش ترتیب داده است، سخن از قبیله‌ای می‌رود که این جنگاور از آنجا است؛ از جمله درباره این قبیله گفته می‌شود:

بود هر یکی را قدرمایه میش  
بنیروی پشم است بازارشان  
کز آن میش برسازد اسباب خویش  
متاعی جز این نیست در بارشان  
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۴۵۸)

مصرع نخست بیت دوم در هر چهار چاپ دیگر نیز به همین صورت است (نظامی، ۱۹۴۷، ص. ۴۳۴؛ ۱۳۹۳، ص. ۳۸۶؛ ۱۳۸۰، ص. ۲۱۲؛ ۱۳۹۹، ص. ۹۲۱).

«پاریس ۱» پینو و پشمست بازارشان نوشته است، «دایرةالمعارف» به پینو و پشمست بازارشان، «آکسفورد» نه تیر و نه شمشیر بازارشان، «تبریز» و «پاریس ۲» بنیرو پشمست بازارشان آورده‌اند و «دانشگاه ۱» و «سن‌پترزبورگ» بنیروی پشمست بازارشان. در نسخه «دانشگاه ۲» بیت را نیافتیم و در برگ‌های افتاده از این نسخه بوده است.

سرگردانی کاتبان و شکل فاسد نسخه‌بدل‌ها می‌تواند پژوهنده متن را راهنمایی کند که نگاشت درست لفظی مربوط به دام بوده است که کاتبان با آن آشنایی نداشته‌اند. این واژه «پینو» است که «پاریس ۱» و «دایرةالمعارف» آن را شکل‌نگاری کرده‌اند. ضبط دقیق واژه نیز در دست‌نویس شماره ۳۷۵۲ کتابخانه فاتح با تاریخ ۷۷۶ق آمده که تاکنون مورد استفاده مصححان شرف‌نامه نبوده است (۱۴۳ب). «پینو» که ظاهراً با پ خوانده می‌شده (رک: حسن دوست، ۱۳۹۵، ص. ۷۹۲)، در لغت فرس توضیح داده شده است که «کشک و بعضی دوغ خشک کرده را گویند. طیان گوید: شعر ژاژ از دهان من شکر است / شعر نیک از دهان تو پینو» (اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۴۰۷). براساس چاپ‌های موجود، ظاهراً نظامی جای دیگری این واژه را به کار نبرده است؛ اما در شعر شاعران پیش از نظامی یا معاصر او یافت می‌شود؛ از جمله در شاهنامه می‌خوانیم «ز پینو و از ترف سیصد هزار / شتروار بود اندر آن کوهسار» (فردوسی، ۱۳۸۸، ص. ۵۰۶) و ناصر خسرو می‌گوید: «نیکی بگزین و بد به نادان ده / روغن به خرد جدا کن از پینو» (ناصر خسرو، ۱۳۵۷، ص. ۱۶۳). امیرمعزی از هم‌شکلی پینو و کعب‌الغزال (نوعی حلوا) تمثیل ساخته است: «چو کعب‌الغزال است پینو ولیکن / نه با طعم کعب‌الغزال است پینو» (امیرمعزی، ۱۳۱۸، ص. ۶۸۵) و انوری از آن استقبال کرده است: «بین که میرمعزی چه خوب می‌گوید / حدیث هیئت پینو و شکل کعب‌غزال» (انوری، ۱۳۷۲، ص. ۲۸۶). ظاهراً در دوره‌های بعدی این واژه در نظم کمتر به کار رفته است. صورت درست بیت «به پینو و پشم است بازارشان / متاعی جز این نیست در بارشان» است که یعنی امرارمعاش آنها از پینو و پشم است و دارایی دیگری ندارند.

## ۵. نتیجه‌گیری

اختلاف نگاهت‌ها در قسمت‌های محل بحث ده مورد بررسی شده، از این قرار است:

مورد	باکو	ثروتیان	زنجان	بصریمزدهی	تبریز	پاریس ۱	آکس‌فورد	پاریس ۲	سن پترزبورگ	دانشگاه ۱	دانشگاه ۲	دایرة‌المعارف
۱	برد	برد	برد	برد	بود *	برد	بود *	بود *	بود *	بود *	بود *	برد
۲	بیین حال منزل کشی	بیین حال منزل کشی	بیین حال منزل کشی	بدین حال منزل کشی	بیین حال منزل کشی *	بیین حال منزل کشی	بیین حال منزل کشی	بیین حال مبدل کشی	بیین حال منزل کشی	بیین حال منزل کشی	بیین حال منزل کشی	بیین حال منزل کشی
۳	نوندی	نوندی	نوندی	نوندی	نوندی	—	نوندی	نوندی	نوندی	نوبدی < لوندی	لوندی	لوندی
۴	—	—	که برگ	که برد	—	که پره *	—	—	—	—	—	که پره *
۵	جعبه	جعبه	جعبه	جعبه	جعبه	حفته *	جعبه	جعبه	جعبه	جعبه < حفته < جعبه *	حفته < جعبه *	حفته *
۶	نپرسید	نپرسید	نپرسید	نپرسید	بوشد	نپرسید *	نپرسید (۹)	نپرسید	نپرسید	نپرسید	نپرسید < نپرسید *	نپرسید *
۷	خنکی کش و	خنکی کش و *	خنکی کش و *	خنکی کش و	خنکی کش و *	خنکی کش و *	خنکی کش و *	خنکی کش و *	خنکی کش و *	خنکی کش و	خنکی کش و	خنکی کش و
۸	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *	هر آن ... درآورده... هر آن ... *
۹	بخت کرد	بخت کرد *	بخت کرد *	بخت کرد	بخت کرد	بخت کرد *	بخت کرد *	بخت کرد	بخت کرد	بخت کرد	بخت کرد *	بخت کرد
۱۰	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است	بنیروی پشم است
صحیح	۰	۲	۲	۱	۳	۵	۳ یا ۴	۱	۲ (با تسامح)	۱	۴	۴

مبنای ما در این مقاله چاپ‌های باکو و دستگردی بوده است و از ابیاتی برگزیده‌ایم که در هر دوی این چاپ‌ها - که یکی متداول‌ترین و دیگری معتبرترین چاپ شرف‌نامه است - نادرست ضبط شده باشند. بدیهی است که پذیرفتنی نبودن نگاهت‌های این دو چاپ در این ده مورد معنایی ارزش‌گذارانه نمی‌تواند داشته باشد. گفته شد که دستگردی منابع خود را معرفی نکرده است، اما باکو در هشت مورد نگاهت درست را در منابع قدیمی خود می‌یافته است و اتفاقاً پنج مورد را در منبع اصلی اش «پاریس ۱» داشته و از آن پیروی نکرده است. البته تشخیص ندادن این موارد در منظومه‌ای به بزرگی شرف‌نامه از ارزش‌های بسیار این چاپ نمی‌کاهد. بدون قصد تعمیم و داوری درباره کلیت کار مصححان در چاپ‌هایشان، آمار صورت‌های پذیرفتنی در سه چاپ جدیدتر و نسبت آن نگاهت‌ها با منابع هر تصحیح از این قرار است:

ثروتیان براساس دست‌نویس «تبریز» و حواشی چاپ باکو کار کرده است؛ بنابراین، او نیز هشت نگاهت اصیل را پیش چشم داشته است. او از ده مورد، دو مورد را به صورتی آورده است که ما هم درست یافته‌ایم و آن دو مورد در نسخه‌ی اساسش بوده است (۲ و ۷).

زنجان در دست‌نویس‌های «پاریس ۱» و «دانشگاه ۲» و «دانشگاه ۱» صورت درست هفت مورد را می‌یافته است. از چهار موردی که در نسخه‌ی اصلی او «دانشگاه ۲» درست تشخیص داده‌ایم، دو مورد توسط خوانندگان قبلی آن دست‌نویس تصرف دیده بوده است. زنجان دو مورد را به صورتی اصیل نگاهت کرده است (۷ و ۹) که در اولی نگاهت برگزیده او مطابق آن سه نسخه‌ی قدیمی اش نیست و در دومی از نسخه‌ی اصلی اش «دانشگاه ۲» پیروی کرده است.

بصیرمژدهی نیز از چاپ باکو بهره برده، ولی پیدا است که به حواشی آن توجهی نمی‌کرده است. در دو نسخه‌ای که او در اختیار داشته است، یعنی «دانشگاه ۲» و «دایرةالمعارف» - بدون شمارش دو مورد مشترک - شش مورد به صورت اصلی ضبط شده‌اند. او یک مورد را درست ضبط کرده که در نسخه اساسش «دایرةالمعارف» درست بوده است (۸).

بدین ترتیب، دیده می‌شود که همه مصححان در این ده مورد بیش از آنچه لازم بوده است، از نسخه اساس یا منبع اصلی خود صرف نظر کرده‌اند و تا حدی متأثر از چاپ‌های دستگردی و باکو مانده‌اند. همچنان که تأثیر دستگردی بر چاپ باکو هم آشکار است. بدون قصد نتیجه‌گیری معنی‌دار یا ارائه حکمی کلی، اگر هریک از مصححان در این بیت‌ها که در دست‌نویس‌ها نگاشت‌های مغشوشی داشته‌اند، به جای اعتماد به چاپ‌های پیشین، صورت نسخه اساس خود را رونویسی می‌کردند، موارد بیشتری را درست ضبط کرده بودند. به هر روی، در موارد مبهم، رونویسی کردن نسخه اساس - اگر نسخه به‌خوبی برگزیده شده باشد - از آوردن نگاشت‌های «اصلاح‌شده» مطمئن‌تر است. در چنین مواردی می‌توان پس از رونویسی در متن علامت (؟) گذاشت یا در حاشیه ابهام بیت را یادآوری کرد.

#### پی‌نوشت‌ها

۱. رک: بخش بعد، مورد ۱.
۲. رک: بخش بعد، مورد ۸.
۳. درباره جعلی بودن ترقیمه این نسخه رک: معروف، ۱۳۷۰.
۴. در ارجاع به دست‌نویس‌ها، عدد، شماره برگ است، آ علامت روی برگ و ب علامت پشت برگ.
۵. برگ‌های این نسخه شماره‌گذاری نشده است و شماره‌ها از ما است.
۶. ارجاع به شماره صفحه در نسخه‌برگردان است.
۷. در مقاله برای یکدستی متن، از پایبندی به رسم‌الخط منابع خود در گذشته‌ایم، جز در نقل از دست‌نویس‌ها.
۸. با یک نقطه به صورت منرل نوشته است.
۹. دستگردی نیز در حاشیه اقبال‌نامه این نکته را ذکر کرده است (رک: نظامی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۲ ح).
۱۰. مصحح در متن به جای مندل، صندل نگاشته و نگاشت مندل را در حاشیه آورده است؛ اما در بخش پایانی کتاب که «تصحیحات، استدراکات و تعلیقات» به قلم مجتبی مینوی است، درستی مندل یادآوری شده است (طوسی، ۱۳۸۲، ص. ۷۰۵).
۱۱. در چاپ‌های دستگردی و باکو و بصیرمژدهی بیت به صورت «پیرامن هرچه ناپدید است / جدول کش خود خطی کشیده است» آمده است (نظامی، ۱۳۸۶، ص. ۲۰؛ ۱۹۶۵م، ص. ۳۰؛ ۱۳۹۹، ص. ۳۸۰) و برات زنجانی آورده است: «پیرامن هرچه آن پدید است / منزلگهش چون خطی کشیدست» (نظامی، ۱۳۹۴، ص. ۶۵).
۱۲. بصیرمژدهی این نگاشت را که نگاشت نسخه اساسش بوده، در حاشیه هم نیاورده است (رک: نظامی، ۱۳۹۹، ص. ۸۰۸).
۱۳. از جمله «تبریز» (۳۶). اتفاقاً بعضی دیگر از دست‌نویس‌ها این مورد را هم جعبه نوشته‌اند؛ از جمله «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۸۷، ص. ۴۷۰) و «دانشگاه ۲» (به صورت جعبه) (۱۰۵).
۱۴. رک: مورد ۴. ۱۰.
۱۵. از جمله «سن پترزبورگ» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۳۸) حرف اول را خ و «تبریز» (۱۱۰)، «پاریس ۱» (۱۱۷۴)، «آکسفورد» (به نقل از نظامی، ۱۹۴۷م، ص. ۴۳۸) و «پاریس ۲» (۲۸۰) بدون نقطه نگاشته‌اند.

۱۶. این واژه «بش» و «فش» هم در فرهنگ‌ها خوانده شده است (رک: دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل این موارد).  
۱۷. «کاکل آدمی و موی گردن و یال اسب» (برهان، ۱۳۷۶، ص. ۲۸۳ [ذیل بش]) و «کاکل اسب» (همان، ص. ۱۴۹۰ [ذیل فش]).

۱۸. نیز رک: *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*، ۱۳۷۲، ص. ۳۴۷-۳۴۸.

۱۹. در این خوانش آخر «فش» پسوند معادل «مانند» است.

## منابع

ابوالفتوح رازی، حسین بن علی بن محمد بن احمد الخُزاعی النیشابوری (۱۳۷۱). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن* (محمدجعفر یاحقی و دکتر محمدمهدی ناصح، مصححان). بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۳۱۹). *لغت فرس* (عباس اقبال، مصحح). چاپخانه مجلس.

اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۴۰۱). *لغت فرس: نسخه برگردان شش دست‌نویس* (علی اشرف صادقی و جواد بشری، مقدمه). بنیاد موقوفات محمود افشار.

امیرمعزی، محمد بن عبدالملک (۱۳۱۸). *دیوان امیرمعزی* (عباس اقبال، مصحح). کتابفروشی اسلامیه.

انوری، حسن (۱۳۸۶). *فرهنگ بزرگ سخن*. سخن.

انوری، علی بن محمد (۱۳۷۲). *دیوان انوری* (محمدتقی مدرس رضوی، مصحح). علمی و فرهنگی.

برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی (۱۳۷۶). *برهان قاطع* (محمد معین، مصحح). امیرکبیر.

*حدود العالم من المشرق الی المغرب* (۱۳۷۲). (مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرا، مصححان). دانشگاه الزهراء.

حسن دوست، محمد (۱۳۹۵). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. دانشگاه تهران.

سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸). *دیوان حکیم سوزنی سمرقندی* (ناصرالدین شاه‌حسینی، مصحح). امیرکبیر.

صادقی، علی اشرف (۱۳۹۶). گرازیدن - رازیدن، دست‌باف، خفته - خفتن - خوفتن، سیخ. ویژه‌نامه فرهنگستان

(فرهنگ‌نویسی)، (۱۲)، ۱۲۳-۱۴۶. <https://ensani.ir/fa/article/417479>

طوسی، محمد بن محمود (۱۳۸۲). *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات* (منوچهر ستوده، مصحح). علمی و فرهنگی.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۸). *شاهنامه* (دفتر ششم) (جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار، مصححان).

دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ابوالقاسم و نظامی گنجه‌ای (۱۳۷۹). *شاهنامه فردوسی همراه با خمسة نظامی* (چاپ عکسی از روی

نسخه متعلق به مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی مربوط به سده ۸ هجری قمری) (فتح‌الله مجتبایی، مقدمه).

مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.

کمال‌الدین اسماعیل، ابوالفضل (۱۳۴۸). *دیوان خلاق‌المعانی ابوالفضل کمال‌الدین اسمعیل اصفهانی* (حسین

بحرالعلوم، مصحح). کتابفروشی دهخدا.

- مبارکشاه، محمد بن منصور بن سعید (۱۳۴۶). *آداب الحرب و الشجاعة* (احمد سهیلی خوانساری، مصحح). شرکت نسبی اقبال و شرکا.
- مسعود سعد سلمان (۱۳۹۰). *دیوان مسعود سعد سلمان* (محمد مهیار، مصحح). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- معروف، حبیب (۱۳۷۰). نگاره‌های «پنج گنج» شهر آشنایی: معرفی دوازده نسخه مصور از خمسه نظامی. نشر دانش، ۱۲(۱)، ۱۹-۲۷.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۵۵). *کلیات شمش یا دیوان کبیر (جزو هفتم)* (بدیع‌الزمان فروزان‌فر، مصحح). امیرکبیر.
- ناصر خسرو. (۱۳۵۷). *دیوان اشعار حکیم ناصر خسرو قبادیانی* (مجتبی مینوی و مهدی محقق، مصححان). مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل، شعبه تهران.
- نظامی عروضی، احمد بن عمر (۱۹۰۹م). *چهارمقاله* (محمد قزوینی، مصحح). مطبعه بریل.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۵). *اقبال‌نامه* (حسن وحید دستگردی، مصحح). نشر قطره.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۴). *خسرو و شیرین* (حسن وحید دستگردی، مصحح). نشر قطره.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۹). *خمسه نظامی* (سامیه بصیرمژدهی، مصحح). دوستان.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۸). *شرف‌نامه* (حسن وحید دستگردی، مصحح). نشر قطره.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۹۴۷م). *شرف‌نامه* (ع.ع. علی‌زاده و ی.ا. برتلس، مصححان). فرهنگستان علوم جمهوری سوسیالیستی آذربایجان.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۰). *شرف‌نامه* (برات زنجانی، مصحح). دانشگاه تهران.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۳). *شرف‌نامه* (بهرروز ثروتیان، مصحح). امیرکبیر.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۲). *گنجینه* (حسن وحید دستگردی، مصحح). نشر قطره.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۹۶۵م). *لیلی و مجنون* (اژدر علی‌اوغلی اصغرزاده، ف. بابایف و ی.ا. برتلس، مصححان). اداره انتشارات دانش.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۶). *لیلی و مجنون* (حسن وحید دستگردی، مصحح). نشر قطره.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۹ الف). *لیلی و مجنون* (بهرروز ثروتیان، مصحح). امیرکبیر.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۴). *لیلی و مجنون* (برات زنجانی، مصحح). دانشگاه تهران.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۱۳). *مخزن‌الاسرار* (حسن وحید دستگردی، مصحح). مطبعه ارمغان.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۱). *مخزن‌الاسرار* (حسن وحید دستگردی، مصحح). نشر قطره.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۹ ب). *مخزن‌الاسرار* (بهرروز ثروتیان، مصحح). امیرکبیر.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۹۳۴). *هفت‌پیکر* (ه. ریتز و ی. ریبکا، مصحح). مؤسسه شرقیه چکوسلواکیا.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۹۸۷). *هفت‌پیکر* (طاهر احمد اوغلی محرم‌آوف، مصحح). اداره انتشارات دانش.
- نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۰). *هفت‌پیکر* (حسن وحید دستگردی، مصحح). نشر قطره.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۳۶۹). *مغازی: تاریخ جنگ‌های پیامبر (ص)* (محمود مهدوی دامغانی، مترجم). مرکز نشر دانشگاهی.

## References

- Abu'l-Futuh Razi, H. N. (1992). *Rawz ul-Janan wa Rawh ul-Janan* (M. J. Yahaqi & M. M. Naseh, ed.). Astan Qods Razavi. [In Persian].
- Amir Mu'izzi, M. (1939). *Divan of Amir Mu'izzi* (A. Eqbal, ed.). Islamia Bookstore. [In Persian].
- Anvari, A. (1993). *Divan of Anvari* (M. T. Modarresrazavi, ed.). Scientific-Cultural. [In Persian].
- Anvari, H. (2007). *Sokhan Dictionary*. Sokhan. [In Persian].
- Asaditusi, A. (1940). *Lughat-e Furs* (A. Eqbal, ed.). Majlis Press. [In Persian].
- Asaditusi, A. (2022). *Lughat-e Furs*, (A. A. Sadeqi & J. Bashari, intro.). Mahmoud Afshar Foundation. [In Persian].
- Burhan, M. H. (1997). *Burhan-e Qate* (M. Mo'in, ed.). Amir Kabir. [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. University of Tehran. [In Persian].
- Ferdowsi, A. (2009). *Shahnameh (Book 6)* (J. Khaleqimotlaq & M. Omidshar, ed.). Great Islamic Encyclopedia Center. [In Persian].
- Ferdowsi, A., & Nizamiganjavi (2000). *Shahnameh of Ferdowsi with the Khamsa of Nizami* (photographic reproduction of a manuscript from the Great Islamic Encyclopedia Center dating back to the 8th century AH) (F. Mojtabayi, intro.). Great Islamic Encyclopedia Center. [In Persian].
- Hasandoust, M. (2016). *An Etymological Dictionary of the Persian Language*. The Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Hudud al-'Alam min al-Mashriq ila-l-Maghrib* (1993). (M. Mirahmadi and G. R. Varharam, ed.). Az-Zahra University. [In Persian].
- Kamal al-Din Ismail (1969). *Divan of Kamal al-Din Ismail Isfahani* (H. Bahr-ul'olumi, ed.). Dehkhoda Bookstore. [In Persian].
- Ma'ruf, H. (1991). The paintings of "Panj Ganj" a familiar city: Introducing twelve illustrated manuscripts of the Khamsa of Nizami. *Nashir-e Danesh*, 12(1), 19-27. [In Persian].
- Mas'oud Sa'd Salman (2011). *Divan of Mas'ud Sa'd Salman* (M. Mahyar, ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Mowlavi, J. A. (1976). *Kulliyat-e Shams (Part 7)* (B. Forouzanfar, ed.). Amir Kabi. [In Persian].
- Mubarakshah, M. (1967). *Adab ul-Harb wa sh-Shuja'a* edited (A. Soheylikhansari, ed.). Eqbal & co. [In Persian].
- Naser Khosro (1978). *Divan of Nasir Khusraw* (M. Minovi & M. Mohaqeq, ed.). Institute of Islamic Studies, McGill University, Tehran Branch. [In Persian].
- Nizami Arouzi, A. (1909). *Chahar Maqala*, (M. Qazvini, ed.). Brill. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2013). *Ganjineh* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Qatreh. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (1934). *Haft Paykar* (H. Ritter & J. Rypka, ed.). Czechoslovak Oriental Institute. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (1987). *Haft Paykar* (T. A. Muhrramov, ed.). Danish Publications. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2011). *Haft Paykar* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Qatreh. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2006). *Iqbal-nama* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Qatreh. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2005). *Khusraw u Shirin* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Qatreh. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2020). *Khamsa of Nizami* (S. Basirmozhdehi, ed.). Doustan. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (1965). *Layli u Majnoun* (A. A. Asgharzadeh, F. Babayef & E. E. Bertels, ed.). Danish Publications. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2007). *Layli u Majnoun* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Qatreh. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2010) *Layli u Majnoun* (B. Servatian, ed.). Amir Kabir. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2015). *Layli u Majnoun*, (B. Zanjani, ed.). University of Tehran. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (1934). *Makhzan ul-Asrar* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Armaghan Press. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2012). *Makhzan ul-Asrar* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Ghatreh Publications. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2010). *Makhzan ul-Asrar* (B. Servatian, ed.). Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2009). *Sharaf-nama* (H. Vahiddastgerdi, ed.). Qatreh. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (1947). *Sharaf-nama* (A. A. Alizadeh & E. E. Bertels, ed.). Azerbaijan National Academy of Sciences. [In Persian].



- Nizami Ganjavi, I. (2001). *Sharaf-nama* (B. Zanjani, ed.). University of Tehran. [In Persian].
- Nizami Ganjavi, I. (2014). *Sharaf-nama* (B. Servatian, ed.). Amir Kabir. [In Persian].
- Sadeqi, A. A. (2017). Gorazidan – Razidan, dastbaf, khafe – khaftan – khuftan, sikh. *Academy Special Issue*, (12), 123-146. <https://ensani.ir/fa/article/417479> [In Persian].
- Suzani Samarqandi (1959). *Divan of Suzani Samarqandi*, (N. Shahosseini, ed.). Amir Kabir. [In Persian].
- Tusi, M (2003). *Aja'ib ul-Makhluqat wa Ghara'ib ul-Mawjudat* (M. Sotoudeh, ed.). Scientific-Cultural. [In Persian].
- Waqidi, M. (1990). *Maghazi: A History of the Prophet's Wars* (M. Mahdavidamghani, Trans.). University Publishing Center. [In Persian].